

PRILOZI RASPRAVI O OSNIVANJU GRČKIH NASEOBINA NA JADRANU U 4. STOLJEĆU PR. KR.*

SLOBODAN ČAČE
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 938:939.87
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1994-10-12
Received

Autor razmatra četiri aspekta grčke kolonizacije u ranom 4. st. pr. Kr. u svjetlu novijih istraživanja.

1. Prijedlog novog datiranja osnutka Lisa (oko 402/1. pr. Kr.; G. VANOTTI, *Hesperia*, 2, 1991) povodom je preispitivanja ideja o grčkoj kolonizaciji na Jadranu i djelovanju sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. s posebnim obzirom na glavni izvor, Diodorove odlomke (15, 13-14). Usvajajući predloženu dataciju, autor smatra da je u spomenutim dijelovima Diodorovo pripovijedanje bitno određeno dvama krupnim događajima: upada Ilira u Epir 385/4. i bitke kod Fara 384/3. U Diodora stoga ne treba tražiti iscrpan pregled djelovanja Dionizija Starijeg. Vjerojatno toga nije bilo niti kod Efora, od kojega Diodor preuzimlje građu za 15. knjigu.

2. Sukob između domorodaca i doseljenih Parana nije morao proishoditi iz sporenja oko starogradske polja (*ager Pharensis*), najveće plodne površine na otoku Hvaru. Mogao je biti političke prirode. Nekim sporazumom između vodstva domorodaca i Grka bilo je utvrđeno da se Parani mogu naseliti u zaljevu Staroga Grada, a priroda položaja čini očevitim da je ujedno bilo predviđeno i to da će kolonisti dobiti polje. Suvremene sirakuške naseobine na Jadranu - Adrija, Ankon, Lis - čini se da su također osnovane zahvaljujući sporazumima s domorodačkim zajednicama (Gali, Iliri). To se moglo dogoditi i na Hvaru, ali zamišljeni projekt suživotja nije uspio.

3. Više je nego vjerojatno da Diodor ne spominje osnivanje Ise, kako se inače odavna predlaže, čitajući ime Issa umjesto Lissos u Diodorovu tekstu. Glavni argument u prilog Isi jest velika udaljenost Lisa od Hvara i slaba mogućnost da sirakuški odred otamo stigne na vrijeme do Fara kojeg su Iliri opsjeli. Međutim je vrlo vjerojatno da je sukob na otoku potrajao

---

* Srdačno zahvaljujem kolegi i prijatelju Branku Kiriginu, muzejskom savjetniku iz Arheološkog muzeja u Splitu, na podstrecu i pomoći koju mi je pružio prilikom pisanja ovog članka te na korisnim napomenama i prijedlozima.

(WOODHEAD), dovoljno za izvođenje protunavale eparha iz Lisa. Noviji rezultati terenskih istraživanja i iskapanja na području Starog Grada idu u prilog procjeni da broj kolonista nije bio tako neznatan kako se često navodilo. Broj od nekoliko stotina boraca je najmanje što se može razumno pretpostaviti.

Isa je mogla nastati kasnije od Fara; pogrebni obred je uočljivo sličan onome koji se širi kroz srednju Dalmaciju i jugozapadnu Bosnu (KIRIGIN) te se čini uvjerljivom ideja o suživotu koji je proistekao iz početnog kompromisa između domorodaca i grčkih naseljenika. Legenda o Joniju Iliru i zastupljenost ilirskih imena na isejskim natpisima vodi istom zaključku. U svakom slučaju se pretpostavljeni suživot na Visu može lakše zamisliti nakon grčke pobjede 384./3.

4. Oznaka τὸς πέρων κατοικοῦντας ἰλλυρίους (DIOD., 15, 14, 2) za saveznike domorodaca na Hvaru mora se razumjeti i u opoziciji spram Ilira koji ratuju u Epiru kao Dionizijevi saveznici. Ovi Iliri su stanovnici srednje Dalmacije (Hylloi, Boulinoi, Nestoi, Manioi) za koje grčki pisci u 4. st. također upotrebljavaju ime Iliri. Iz toga napokon proizlazi da sukob Farana s Jadasinima i saveznicima, zabilježen na natpisu iz Starog Grada na Hvaru (CIG II 1837 c = BRUNŠMID, *Inscripfien und Münfzen*, br. 3) ne treba povezivati s događajima 384./3. Jadasini su Liburni iz Jadera (Zadar), u sjevernoj Dalmaciji (usp. M. SUIĆ, *Diadora*, 8, 1975, 5 i d.), te je vrlo vjerojatno da farski natpis svjedoči o pritisku Liburnskog saveza na srednju Dalmaciju nakon sloma sirakuške moći 357. pr. Kr.

1. Novo datiranje naseobine Lissos i Diodor, *Bibl. hist.* 15, 13-14

1.1. U novijem radu, posvećenom datiranju osnutka sirakuške naseobine u Lješuu (*Lissos*), Gabriella Vanotti¹ je iznijela argumente u prilog mišljenju da je helenski *Lissos* osnovan oko 400. godine, a ne desetak godina kasnije, kako se najčešće uzimalo. Ova hipoteza ima priličnu težinu s obzirom na procjenu politike Dionizija Starijeg (405.-367.), sirakuškog vlastodršca koji bi, kako se čini, već u ranoj fazi svoje vladavine počeo polagati temelje za uspostavu sirakuškoga nadzora nad Otrantom i glavnim plovidbenim pravcima kroz Jadran.² Novi pogled na kronologiju Dionizijeva djelovanja na Jadranu omogućuje da se s više pouzdanja analizira i sam glavni izvor, stavci Diodorove "Bibliothekae historike", posvećeni

¹ G. VANOTTI, "Sulla cronologia della colonizzazione siracusana in Adriatico" *Hesperia*, 2, Roma, 1991, 107-110.

² O Dioniziju: K. F. STROHEKER, *Dionysios I. Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus*, Wiesbaden 1958; L. J. SANDERS, *Dionysius of Syracuse and Greek Tyranny*, London - New York - Sydney 1987; s obzirom na Jadran: R. L. BEAUMONT, "Greek Influence in the Adriatic", *Journ. of Hell. Studies*, 56, 1936, 159 i d.; najpotpunije, s uvidom u stariju literaturu: L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, Bologna 1977; Pietrina ANELLO, *Dionisio il Vecchio, I. Politica adriatica e tirrenica*, Palermo 1980, 7-79; potpunije s obzirom na domaću literaturu: G. NOVAK, "Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu", *Serta Hoffilleriana*, Zagreb 1940, 125 i d.; ISTI, "Stari Grci na Jadranskom moru", *Rad JAZU*, 322, 1961, 169-187; P. LISIČAR, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grkana Jadranu*, Skopje 1951. Opći pogled na problematiku, napose sa stajališta arheologije te s literaturnom donosi B. KIRIGIN, "The Greeks in Central Dalmatia", *Greek Colonists and Native Populations*, ed. J.-P. Descoeudres, Oxford 1990, 291-321.

događajima u Epiru i na Jadranu u ranom 4. stoljeću. Ta analiza može pružiti određenije odgovore na pitanja o Diodorovim izvorima, o načinu na koji je Diodor složio obavijesti prikupljene iz tih izvora i, naposljetku, o važnosti stvarnih zbivanja koja je Diodor opisao ili barem spomenuo. S obzirom na to da se u tekstu stalno poziva na Diodora, podsjećam na sadržaj 13. i 14. poglavlja 15. knjige:

15, 13 - god. 385./4.

(1) Sirakuški tiranin Dionizije kani osnovati gradove na Jadranu. Namjera mu je ovladati Jonskim morem i osigurati pristup u Epir, s ciljem da opljačka Delfe.

(2-3) Nastojeći vratiti u vlast u Epiru Alketu Mološanina, Dionizije šalje bojne opreme i odred plaćenika Ilirima. Ovi svladaju Epirce, ali se nakon uspjeha odaju nesmiljenoj pljački te poraženi Epirci zovu Lakedemonjane koji naposljetku istjeruju Ilire.

(4) Parani šalju naseljenike na jadranski Hvar, u skladu s nekim proročanstvom. Nascobinu potpomaže tiranin Dionizije. On je sam osnovao nascobinu Lis na Jadranu ne mnogo godina ranije.

(5) (lakuna) Različite vojne i civilne gradnje (očevidno u Sirakuzi).

15, 14 - god. 384./3.

(1) Parani kraj mora utvrđuju svoj grad, dok barbari na otoku ostaju na nekom veoma utvrđenom mjestu.

(2) Nezadovoljni nazočnošću Grka na otoku, barbari pozivaju Ilire s kopna preko puta otoka. Njih deset tisuća dolazi na otok u mnoštvu malih lađa te napadaju Farane i mnoge pobijaju. Na to eparh, koji je od Dionizija bio ostavljen u Lisu, imajući nešto trijera, napadne ilirske brodice te svlada barbare, pobivši više od pet tisuća a zarobivši ih oko dvije tisuće.

G. Vanotti polazi od lakune koja se javlja u 13. poglavlju 15. Diodorove knjige, neposredno nakon što je pisac spomenuo najprije dolazak Parana na Hvar i osnutak Fara uz Dionizijevu pomoć, a zatim i "ne mnogo godina" ranije osnivanje Lisa. Spomenuti događaji, kao i epizoda s Ilirima koji uz Dionizijevu podršku provaljuju u Epir da bi na tamošnje prijestolje doveli Alketu Mološanina, Dionizijeva štićenika (15, 13, 2-3), datiraju se u god. 385./4. U stavku 13, 5 opisuju se opsežne gradnje za koje se nekada mislilo da pripadaju Lisu (odnosno Isi, za one autore koji su držali da je riječ o grčkoj nascobini na Visu). Vijesti o ovim gradnjama prethodno se već javljaju kod Diodora (14, 18), među događajima iz 402/1. godine.

Kako objasniti to ponavljanje? Općenito se držalo da je do njega došlo stoga što Diodor koristi različite izvore u 14. i 15. knjizi. Ponavljanja te vrste u Diodora zaista ima,³ ali ostaje sasvim nejasno, ističe G. Vanotti, "kako to da su činjenice koje pripadaju god. 402./1. smještene skupa s događajima koji su kasniji za oko petnaest godina, štoviše u kontekst koji se u cijelosti tiče sirakuškog ekspanzionizma na Jadranu".⁴

³ K. MEISTER, "Sizilische Doubletten bei Diodor", *Athenaeum*, 47, 1970, 84-91.

⁴ G. VANOTTI, o. c., 108.

Problem se može razriješiti pod uvjetom da se pretpostavi kako postoji kronološko podudaranje osnutka Lisa i gradnji u Sirakuzi. "Drugim riječima, ako se anticipira datiranje naseobine u Lisu oko 402./1., pretpostavljajući istovremenost s podizanjem utvrda i javnim gradnjama u Sirakuzi, moglo bi se opravdati njihovo navođenje u pripovjednom kontekstu koji se odnosi isključivo na jadranske činjenice, u svemu kasnijima za petnaestak godina."⁵

Svoju tezu G. Vanotti potkrepljuje osobito time što Diodor, barem u jednom provjerljivom primjeru, izrazom οὐ πολλοῖς πρότερον ἔτεσιν, pokriva razmak od oko 9 godina.⁶ Otuda mogućnost da isti izraz, "ne mnogo godina ranije", pokriva razmak od oko 15 godina, koliko bi dijelilo osnutak Lisa od osnutka Fara. U prilog istom zaključku bila bi i uporaba pluskvamperfekta (ἔκτισκ' ὡς ἦν ... Ἀίσσον), koja je prikladna za obilježavanje sasvim završene radnje.⁷

Autorica naposljetku ukratko podsjeća na to da je Dionizije u godinama oko 400. bio izvjesno vrijeme slobodnih ruku te je mogao, koristeći stom atenske premoći završetkom Peloponeskoga rata, utemeljiti Lisu u sklopu širih osnova za uspostavu nadzora nad Otrantom i dijelom Jadrana. Prekid od petnaestak godina do osnutka Fara ne treba čuditi s obzirom na to da se nakon 400. Dionizije upleo u velike borbe najprije s Kartazanima, a zatim s Italiotima, što je potrajalo sve do 388. godine.⁸

Autorica dodaje i nekoliko zanimljivih napomene o Filistu, Dionizijevu suradniku, vojskovođi i povjesničaru. Novim datiranjem može se bolje povezati i njegova znatnija uloga u djelovanjima Sirakužana na Jadrano, koju inače nije lako objasniti s obzirom na to da je, po Diodoru, već 386./5. Filist pao u nemilost i bio prognan, vrativši se u Sirakuzu tek nakon smrti Dionizija Starijeg.⁹ S pomicanjem osnivanja Lisa u 402./1. godinu, a u svakom slučaju oko 400. godine, dobija se širi vremenski raspon unutar kojega se može udobnije smjestiti i Filistovo djelovanje. S druge strane, noviji nalaz natpisa iz gimnazija u Tauromeniju (Taormina) upozorava na dodatna podudaranja koja možda nisu plod slučajnosti. Iz natpisa je vidljivo da je upravo Filist, kao Dionizijev φίλος, bio osobito zaslužan za podizanje utvrda i javnih gradnji o kojima Diodor priča na dva

⁵ G. VANOTTI, o. c., 108.

⁶ DIODOR, 12, 54, 2, o zbiljanju tijekom Peloponeskog rata, iz 427. god., prema 12, 33, s pozivom na događaj iz 436.

⁷ G. VANOTTI, o. c., 109.

⁸ O kolebanjima oko približne datacije zbiljanja od 402./1. do 399/8.: K. STROHEKER, *Dionysios I*, 62-71; M. SORDI, "I rapporti fra Dionigi I e Cartagine fra la pace del 405/4 e quella del 392/1", *Aevum*, 54, 1980, 23-34. U skladu s time, a i zbog općenite nepouzdanosti detaljne kronologije, vremensku oznaku 402./1. g. za osnivanje Lisa valja shvatiti slobodnije.

⁹ G. VANOTTI, o. c., 109-110. O Filistovoj ulozi na Jadrano u doba Dionizija Starijeg: A. GITTI, *Studi su Filisto, le cause dell'esilio*, Bari 1953; ISTI, "Ricerche sulla vita di Filisto: Adria e il luogo dell'esilio", *Memorie dell'Accad. Naz. dei Lincei*, ser. VIII, 4, 1952, 270; L. BRACCESI, *La grecità adriatica*, 192-193, 216-217. Usp. i novije prinose raspravi: P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 74; ISTI, *L'avventura di Cleonimo*, Padova 1990, 47-51; D. BRIQUEL, *Les Pélasges en Italie, Recherches sur l'histoire de la légende*, Roma 1984, 47-48, 78-79; L. J. SANDERS, *Dionysios I*, 44-46, 60.

mjesta (14, 18 - god. 402./1. i 15, 13, 5 - god. 385./4.).¹⁰ Tako bi moglo biti da osnutak Lisa i spominjane gradnje ne povezuje samo vremenska bliskost, nego i Filistova osoba!

1.2. Sklon sam u cijelosti prihvatiti ponuđena rješenja, utoliko prije što se ona uklapaju u razmatranja o Diodorovim navodima povodom događaja na Jadranu 385.-383. Na to bih pokušao dograditi prijedloge za ukupnu rekonstrukciju Diodorova postupka prilikom obrade podataka koji se tiču Dinizijeve djelovanja na Jadranu.

Hipoteza bi, sažeto, glasila:

1. Diodor je u glavnom izvoru koji mu je bio vodičem (i) u 15. knjizi utvrdio da se u godinama 385./4. i 384./3. javljaju događaji koji su po svojem značenju sami zavrijedili da ih se posebno zabilježi, i to ne uzgredno, nego upravo na onom mjestu kako to ljetopisno ustrojstvo izlaganja, godinu po godinu, nalaže.

2. Događaji o kojima je riječ - upad Ilira u Epir, na Dionizijev nagovor i uz njegovu pomoć u oružju i ljudstvu, te osnivanje Fara i velika bitka koja je nakon toga uslijedila - povezani su ne samo vremenski nego i prostorno: Hvar - Lješ - Iliri - Epir. To su dva jaka razloga da se događaji prikažu povezano u tekstu.

3. U igri su još dva elementa: (1) obrana novoosnovanog grada na Hvaru, a, valja pretpostaviti, i uglavljivanje sporazuma s Ilirima i isporuka spomenute pomoći, tijesno su povezani s Lisom; (2) jedno i drugo je također povezano s onim dijelovima tekstova starijih pisaca u kojima su oni u općim crtama najavljivali, komentirali ili sažimali Dionizijeve aktivnosti oko Jadrana. Tako će vijest o osnivanju Lisa otklizati niz vremensku skalu od 402./1. do 385./4.; na drugoj strani, stavak koji sažeto pripovijeda o Dionizijevima osnovama na Jadranu, o njegovim težnjama da ovlada morem i da, uspostavivši uporišta u Epiru, opljačka Delfe, zgodno će pristajati uz pripovijedanje o događajima u Epiru i oko Hvara.

Na predočenoj shemi (sl. 1) ovi su odnosi prikazani na eksplicitan način.

Na temelju izloženoga može se odmah izvesti i jedan "praktičan" ili "operativni" zaključak. Iz svega proizlazi da ne samo u Diodora, nego ni u pisaca općih povijesti, poput Efora i Timeja, najvjerojatnije nema sustavnog odnosno iscrpnog prikaza Dionizijeve djelovanja na Jadranu. Vidljivo je, naime, da se detaljnije govori o Faru poglavito zbog događaja koji prate njegovo osnivanje, a da je spomen Lisa u funkciji pripovijedanja o Faru (i, možda, o epirskim događajima). Diodorov tekst, prema tome, može poslužiti jedino kroz svoje p o z i t i v n o svjedočenje o osnivanju helenskih naseobina na Jadranu. Odsutnost spomena u Diodorovu izlaganju nema nikakvoga značenja.¹¹

1.3. O podrijetlu Diodorovih podataka u historiografiji se mnogo raspravljalo, s tim da proturječna tumačenja i dileme traju i nadalje. Za farske događaje je važno da ih je u svojoj općoj povijesti, u nama nepoznatom opsegu,

¹⁰ S. MANGANARO, "Una biblioteca storica nel ginnasio di Tauromenion e il P. Oxy. 1241", *Parola del Passato*, 29, 1974, 389-409.

¹¹ Izostanak pozitivnih potvrda u Diodora i drugdje inače je važan argument kritičkog gledanja na Dionizijevo djelovanje: G. WOODHEAD, "The 'Adriatic empire' of Dionysios I of Syracuse", *Klio*, 52, 1970, pos. 511 i d.

zabilježio već Efor, povjesničar iz Kime, koji piše u Ateni u drugoj polovici 4. stoljeća.¹² Stjepan Bizantinac donosi:

Φάρος, νῆσος ἐν τῷ Ἀδρίᾳ, ποταμὸν ὁμώνυμον ἔχουσα. ἔστι δὲ κτίσμα Παρίων, ὡς Ἐφορος εἰκοστῷ ὀρθῶ. (= FGrHist 70 fr. 89)¹³

"Far, otok na Jadranu, koji ima istoimenu rijeku. Naseobina je Parana, kako iznosi Efor u dvadesetosmoj knjizi."

Ovaj spomen kod Efora, dakle u djelu koje je ujedno i prva univerzalna povijest,¹⁴ pokazuje da su događaji koji prate osnutak Fara zabilježeni u suvremenoj grčkoj historiografiji kao zbivanje dostojno uvrštenja u izlaganje o povijesti poznatoga svijeta. Samim time se, s jedne strane, čini gornja rekonstrukcija Diodorova postupka vjerojatnijom. Farska bitka doista se može smatrati stožernim elementom koji mora dobiti svoje točno mjesto u kronološki organiziranom izlaganju, dok se oko njega na zgodan način slažu ostali podaci koji su s njime u bližjoj vezi, a ne moraju biti - strože uzevši - istovremeni.

S druge strane, sačuvani ulomak iz Eforova djela potvrđuje mišljenje da je i za 15. Diodorovu knjigu vodeći izvor bio upravo Efor, uz kojega se koriste i neki drugi pisci, napose Timej.¹⁵ U novije je doba uznastojao L. J. Sanders dokazati da je važan ili važniji izvor Filistovo djelo "O Dioniziju". No njegov zaključak nije šire prihvaćen.¹⁶ U prilog Eforu kao glavnom Diodorovu izvoru govore, kako opravdano ističe G. Vanotti, stegnutost izričaja, kronološke nejasnoće, a osobito u biti pozitivno prikazivanje Dionizija i posebice Filista.¹⁷ Da je Efor sam koristio Filistovo djelo, već je otprije prihvaćeno mišljenje.¹⁸ Tako se približujemo onim autorima koji, u većoj ili manjoj mjeri, zastupaju mišljenje da je krajnji izvor obavijesti o sirakuškom djelovanju na Jadranu ipak bio Filist.

2. O osnutku Fara i o odnosima s domorocima

2.1. Kako se razabire iz konteksta, novi grad je osnovan temeljem nekoga sporazuma između starosjedilaca i Parana. Sporazumijevanje je omogućio i na neki način zajamčio Dionizijev autoritet, posredstvom njegova opunomoćenika na Jadranu, možda istog anonimnog eparha koji će poslije doći Faranima u pomoć. Teško je shvatiti kako bi iz "čista mira" između naseljenika i domorodaca mogao

¹² F. JACOBY, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, II C, Berlin, 1926, 22-25.

¹³ Iz Eforove 28. knjige u kojoj se prikazuju događaji na zapadu nakon "Kraljevog mira". F. JACOBY, *FGrHist* II C, 28-29, 33: o Diodoru koji koristi Efora i u XV knjizi, ali uz umetke iz drugih pisaca, napose za Zapad Timeja.

¹⁴ Ovakvu reputaciju uživao je Efor već u doba helenizma; usp. POLIBIJE, 5, 33, 2; F. JACOBY, *FGrHist* II C, 25 i d.

¹⁵ F. JACOBY, *FGrHist* II C, Berlin, 1926, 60: "auch dies macht wahrscheinlich dass Diod(oros) XV die sizilische geschichte aus E(phoros) nahm... der sie ausführlich erzählt haben muss."

¹⁶ L. J. SANDERS, *Dionysius I*; usp. ISTI, "Diodorus Siculus and Dionysius I of Syracuse", *Historia*, 30, 4, 1981, 394-411. U kasnijem radu, "The Dionysian Narrative of Diodorus 15", *Hermes*, 116, 1988, 54-63, isti autor kao da odustaje i skeptički gleda na mogućnost da se izvede ikakav određeniji zaključak o Diodorovim izvorima.

¹⁷ G. VANOTTI, o. c., 108, bilj. 4.

¹⁸ F. JACOBY, *FGrHist* II C, 33.

buknuti žestoki sukob koji bi kulminirao isto tako hitrim i nenadanim dolaskom pojačanja s kopna i navalom na Far. Mislim da takav razvoj događaja spada u kabinetske maštarije i da ga valja sasvim zabaciti.

Kao što nisu razjašnjene vremenske koordinate sukoba, ostao je nejasan i njegov (glavni) uzrok. Nakon što je definitivno potvrđeno grčko podrijetlo limitacije farskoga agera, tj. starogradskog polja, te najveće obradive cjeline na jadranskom otočju uopće, teza o zemlji kao glavnom uzroku sukoba postaje osobito aktualna.¹⁹

Ako sudimo na temelju sažetog Diodorova kazivanja, nastojeći ostati u granicama korektnosti, dolazimo vrlo brzo do toga da se iz samoga teksta ne može izvesti jednoznačni zaključak.

Pretpostavimo sklapanje sporazuma bez prave prisile, tj. računajući samo s realističnom pretpostavkom da su domoroci bili impresionirani sirakuškom nazočnošću i pokazanim interesom, što je moglo uvjetovati i njihov postupak. Ako su u tim okolnostima vođe domorodaca odobrile naseljavanje Parana na mjestu Staroga Grada, nezamislivo je da su im istodobno branili pristup starogradskom polju. U najboljem slučaju je dopušteno razmišljati o nekoj podjeli polja, premda je i to vrlo dvojbeno, imajući u vidu da su bolja zemljišta i voda, kao i pristanište, upravo uz Stari Grad. Sve pokazuje, ukratko, da valja poći od najčvršće činjenice, a ta je sam novoosnovani grad:²⁰ pustivši onamo Parane, domoroci su im ujedno priznali i pravo na polje. Da su namjeravali držati Grke podalje od najvrjednijega polja na otoku, ne bi im ni dali da se nasele upravo na mjestu Staroga Grada. Preostaje zaključiti, koliko vidim, dvoje: ili su domoroci bili prisiljeni popustiti strahujući od sukoba sa Sirakužanima ili su sklopili neki sporazum koji je predviđao izvjesni dobitak u zamjenu za ustupanje predjela oko Staroga Grada. U svakom slučaju, bila bi ozbiljna pogreška zamišljati vođe otočke zajednice nalik onim Aristotelovim (*Probl.* 15, 3) tračkim barbarima koji znaju brojiti samo do četiri.

¹⁹ Farski ager: M. ZANINOVIĆ, "Greek Land Division at Pharos", *Archaeologia Jugoslavica*, 20-21, 1984, 91-95; usp. priloge koji sadrže izvješća o rezultatima sustavnih istraživanja u okviru projekta Ager Pharensis u zborniku *Recent Developments in Yugoslav Archaeology*, BAR Intern. Series, 431, Oxford 1988: B. SLAPŠAK, 145-149; J. BINTLIFF - V. GAFFNEY, 177-189; Z. STANČIĆ - B. SLAPŠAK, 191-198. Pregledno: B. KIRIGIN, *The Greeks*, 296-302.

²⁰ U očekivanju potpune objave opsežnih istraživanja u Starom Gradu i oko njega, upozorio bih na nedvosmislene zaključke koje su istraživači već uobličili u privremenim izvješćima. Površina s visokom koncentracijom kulturnog materijala helenističkog doba indicira aglomeraciju od oko 10 ha. Što se tiče dugo pretpostavljanog perimetra gradskih bedema, koji je zamislio znatno većim već B. GABRIČEVIĆ, "Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih nasobina na istočnoj obali Jadrana", VAHD, 68, 1974, 161 i d., usp. kritičke napomene i novu građu u B. KIRIGIN, "Faros - prilozi topografiji antičkog grada", *Diadora*, 13, 1992, 5 i d. . Sada se pokazuje da je prvotno ocrtni Far zapravo samo kasnoantička refugijalna fortifikacija, sagrađena uporabom blokova iz davno razorenih grčkih bedema (usp. sažeto u: B. KIRIGIN, "Gdje je Faros? Kratak izvještaj o postignutim rezultatima u 1992. i 1993. godini", *Period. izvještaj Centra za zašti. kult. baštine otoka Hvara*, 162, Hvar 1994, 56-69). Po svemu, ovim se potvrđuje točnost POLIBIJEVA navoda (3, 19, 12): 219. godine, neposredno nakon poraza Demetrija Faranina, Rimljani su dali razoriti farske zidine.

2.2. Pođimo od druge pretpostavke, tj. da nije bilo sirakuškog pritiska (prijetnji). Na kakvu su protuvrijednost domoroci računali? Vjerujem da se odgovor može smjestiti između određenih propozicija koje nudi širi kontekst događanja i onoga što gotovo nameće razmatranje mjesnih prilika.

Razmotrit ćemo najprije mjesne prilike. Iako su sada potvrđene pretpostavke da je na mjestu Staroga Grada postojalo i predgrčko naselje,²¹ čini se sasvim sigurnim da je glavno predgrčko središte otoka u gradu Hvaru.²² Gradinski položaj hvarske tvrđave bio je, po svoj prilici, ono jako utvrđeno mjesto (DIODOR, 15, 14, 1: ἔν τινι χωρίῳ καὶ θ' ὑπερβολὴν ὄχυρῶ) u kojem su ostali starosjedioci, dok su Parani počeli zidati svoj novi grad.²³

Prednost Hvara u odnosu na Stari Grad, ne ulazeći u detalje, može se svesti na to da je znatno bolje smješten s obzirom na plovne putove i da, s obzirom na okolni predio, pruža žiteljima veće mogućnosti za uzmak u slučaju navale s mora. Štoviše, hvarska luka i izvrsno sidrište pred lukom položeni su doslovno na samoj velikoj istočnojadranskoj ruti.

Međutim, da bi se uopće moglo shvatiti događaje početkom 4. stoljeća, morali bismo se zapitati, jesu li naše predodžbe o domorocima, u pravilu uzete kao neupitne ili "neutralne", uistinu takve. Kada govorimo o Grcima, konkretno o Paranima, mnogo stvari pretpostavljamo uz znatnu dozu sigurnosti, zato što razmjerno dobro poznajemo grčku civilizaciju te možemo i pretpostavljati očekivana ili prosječna postupanja i odnose. Kada pak operiramo pojmom "starosjedioci" ili sl., malo toga smijemo pretpostavljati, jer o strukturi njihova društva još uvijek premalo znamo.

Ako bismo na Manijski zaljev primijenili izvjesna saznanja o razvitku na velikim otocima Liburnije, tada bi se smjelo pretpostaviti da je oko početka 4. stoljeća već došlo do objedinjavanja u veće zajednice sa središtem u većim gradinskim naseljima. S obzirom na pretežnu raspršenost ili izduženost obradivih površina i samu razvedenu konfiguraciju otoka, čini se da ovdje pored centralnih gradina postoje i trajna sekundarna uporišta s odgovarajućim područjima.

²¹ M. NIKOLANCI, "Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi", *VAHD*, 82, 1989, 35-62; nalazi grčke keramike starije od 4. st. B. MIGOTTI, "Grčko-helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru", *VAMZ* (3. ser.), 19, 1986, 147-151. Usp. B. KIRIGIN, "Faros", 36.

²² N. PETRIĆ, *Periodični izvještaj. Centar za zaštitu kult. baštine otoka Hvara*, 156, Hvar 1986, 7 i d. Moguće je da je izvorno ime grada Hvara bilo ono ime iz kojega se razvilo srednjovjekovno *Lesena*, *Liesna* i sl. odnosno talijansko ime za grad i otok *Lesina*. Znakovito je da *Itinerarium maritimum* (519, 3 - 520, 1) donosi: *Inter Dalmatiam et Istriam insulae Apsoros Brattia Solentia Issa Lissa Corcyra Melta...* Ta *Lissa* bi mogla biti isto što i *Λυσίνη* (var. *Λυσία*) koju spominje PROKOPIJE, *Bell. Goth.* 1, 7 (god. 535.), kao pomorsku postaju između Epidaura i Salone; Prokopijev toponim se inače uzima kao spomen *Visa*, ali bi (grad) Hvar daleko bolje odgovarao; v. I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992, 22. Usp. P. SKOK, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950, 182 i d. i 192 i d. gdje se apsolutna prednost daje slav. etimologiji imena.

²³ Ostaje, ipak, izvjesna dvojba oko toga na što se upravo odnosi napomena o domorodačkom uporištu. Pretpostavimo li da su osnivanje Fara i kasnija bitka bili iscrpnije opisani, moglo se dogoditi da spomen "veoma utvrđenog mjesta" izvorno pripada opisu mjesnih prilika oko Staroga Grada. U tom slučaju bi se moglo pomišljati na gradinu Purkin kuk; usp. M. ZANINOVIĆ, "Gradina u luci antičkog Pharosa", *Opuscula archaeologica*, 9, Zagreb 1984, 35-46. Sve ovo međutim ne dovodi u pitanje ključno značenje naselja i utvrđenja u gradu Hvaru.

Slična struktura na znatno otvorenijem i prometnijem srednjodalmatinskom području može dovesti do složenijih sklopova u etničkom i političkom pogledu. U krajnjem slučaju središte može držati ostatak otoka svojom *perioikls* (περιοικίς), kao što je bio slučaj s arhajskim društvima u pojedinim dijelovima Grčke, posebice na Peloponezu (Lakonija, Argolida, Elida) ili u Tesaliji.²⁴ Predaje o liburnskoj talasokraciji i Joniju mogu biti odraz upravo takvoga stanja. Skupine koje gospodare središnjim naseljem i utvrdom ujedno imaju i neku moć nad ostalim otočanima, a sustavom različitih uzajamnih veza osiguravaju savezništva u susjedstvu.

Zamislimo li takvo stanje na Hvaru početkom 4. stoljeća, možemo lakše prihvatiti i sporazumijevanje i odluku o ustupanju polja doseljenicima. U zamjenu za zemlju, vodeća skupina na otoku dobija određena podavanja i savezništvo koje joj osigurava nedvojbeno jaku poziciju u čitavoj oblasti. Dolazak stranaca tako se smatra dobitkom.

U tom kontekstu se može razumjeti i nastanak sukoba. Parani, kao žitelji Egeja, nisu bili navikli niti spremni na stalan dodir i suživot s "barbarima"; također je teško i pomisliti da bi se mirili s narušavanjem potpune slobode političkog odlučivanja.²⁵ Vjerujem, u najkraće, da je sukob začet u sferi političkih odnosa i da su domoroci pokrenuli rat držeći da Farani ne izvršavaju odredbe sporazuma.

2.3. Sporazumijevanje s domorcima inače nije nipošto izuzetak, već dobro poznati postupak u sklopu Dionizijeve politike na Jadranu. Oskudni izravni izvori ne dopuštaju sasvim jasan uvid, ali se možemo poslužiti primjerima dviju sirakuških naseobina na zapadnoj strani Jadrana.

Ankon. Grad koji je prema Strabonu osnovala zajednica bjegunaca iz Sirakuze, po svoj prilici je zapravo naseobina sastavljena od skupina koje je Dionizije kao nepoćudne poslao na Jadran, gdje su prisiljeni služiti interesima Sirakuze.²⁶ S obzirom na to da je južna granica galskog područja bila na rijeci Āsino (*Aesis*),²⁷ desetak kilometara sjeverozapadno od Ankone, sasvim je izvjesno da je osnivanje novoga grčkog grada bilo u nekom sporazumu s Galima, ne znamo da li na štetu domaćih Picenta. I po arheološkom materijalu se može zaključiti da su Picenti, odnosno njina srodne i bliske zajednice nekada morali držati prilično dugo primorje do delte Pada, a da su odatle postupno potisnuti osobito usljed crtušćanskog prodiranja.²⁸ Galski udari početkom 4. stoljeća otvorili su razdoblje

²⁴ V. EHRENBERG, *The Greek State*, 2. izd., London 1969, 36 i d.

²⁵ O Paru i Paranima: E. LANZILLOTTA, *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*, Roma 1987. Na mnogo mjesta autor, dijelom i na temelju novijih epigrafskih nalaza, pokazuje izvanrednu vitalnost parskog polisa i samosvijest Parana; izrijeком upozorava na to da čak i za 2. st. pr. Kr. valja biti oprezan s predodžbama o zalasku ideje polisa (str. 173).

²⁶ STRABON, *Geogr.* 5, 4, 2. V. pobliže: L. BRACCESI, *Greçità adriatica*, 220 i d.; P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 60 i d.

²⁷ Kod PLINJA, *Nat. hist.* 3, 112: *Ab Ancona Gallica ora incipit Togatae Galliae cognomine...* Na koncu istog poglavlja, kada nabraja što se nalazi duž iste obale, navodi: *Nunc in ora flumen Aesis, Senagallia, Metaurus fluvius etc.*

²⁸ O vrlo složenim kulturim i etničkim odnosima između Āsina i Pada v. u radovima koji sadrže i pregled literature: G. V. GENTILI, "Il problema del Villanoviano sull'Adriatico", *Atti del I Convegno di Studi sulle Antichità Adriatiche. Chieti - Francavilla al Mare 1971*, Chieti

trajnog ratovanja i pustošenja, koji se neće smirivati sve do polovice 4. stoljeća, kako se razabire iz rimske analističke predaje i fragmentarnih vijesti grčkih pisaca.²⁹

Novija istraživanja u Ankoni uvelike potvrđuju vijesti o njenu helenskom značaju, pružajući ujedno povoda daljnjim promišljanjima o ranijoj fazi ove naseobine.³⁰

Adria. Ovo je možda prvotno bilo venetsko naselje;³¹ kasnije, dospjevši pod jak etruščanski utjecaj, Adria postaje uz Spinu jedan od emporija u kojima su grčki trgovci i obrtnici živjeli i djelovali još u 6. stoljeću. Čini se da je Dionizije samo obnovio grčku naseobinu, stavivši je pod vlastiti nadzor i napučivši je svojim ljudstvom.³² Početkom 4. st. prilike su promijenjene utoliko što su Gali slomili Etruščane južno od donjeg toka Pada, a Adria se sada našla između njih i Veneta sjeverno od Pada. Veneti i Gali su se tada još morali veoma oštro suprotstavljati, imajući u vidu recentnost galske invazije na ovom prostoru.³³ Zahvaljujući upravo svom položaju, Adria je omogućavala razmjenu i sa galskim i sa venetskim područjem.³⁴

Lissos. Lako je moguće, naposljetku, da je i Lis osnovan u nekom sličnom "međuprostoru", u predjelu gdje se približuju tada još posve kopnena Ilirija, Taulanti na jugu i različite zajednice prema sjeveru odn. sjeverozapadu duž obale. Veoma je povoljna činjenica da isti izvor, Diodor, bilježi i osnivanje Lisa i savez Dionizija s Ilirima. Posredno se, naime, zaključuje da je ovdje riječ o Iliriji

1975, 52 i d.; M. ZUFFA, *Popoli e Civiltà dell'Italia Antica*, 5, 328 i d.; G. COLONNA, "Ricerche sugli Etruschi e sugli Umbri a nord degli Appennini", *Studi Etruschi*, 42, 1974, 3 i d.; usp. i S. ČAČE, "Truentum Libumorum", *RFFZd*, 23, 1984, 9 i d.

²⁹ Posljednja provala Gala do Lacija datira se oko 345., a sporazum sa Senonima (Galima čije se zemljište proteže do Esina) Rimljani, po predaji, sklapuju 331: G. DE SANCTIS, *Storia dei Romani*, II², Roma 1960, 245-248.

³⁰ F. CORDANO, "Due note adriatiche. 1. Alfordite Acrea ad Ancona", *Hesperia*, 3, Roma 1993, 145-149; A. COPPOLA, "I due templi greci di Ancona (per l'iconografia della Colonna Traiana)", *Hesperia*, 3, Roma 1993, 189-191 i fig. 1.

³¹ Adria bi mogla prvotno pripadati etničkom području Veneta, ali je rano došla pod jaki etruški utjecaj (možda i vlast). Usp. u tom smislu arheološke nalaze: L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 15 i d.; G. FOGOLARI - B. SCARICI, *Adria antica*, Venezia 1970. S obzirom na onomastiku (pretežno grafiti): G. B. PELLEGRINI - A. L. PROSDOCIMI, *La lingua venetica I. Le iscrizioni*, Padova 1967, 629 i d.

³² Dionizijevo djelovanje u Adriji bilježe samo dva kasna vrela: ETYMOLOGICUM MAGNUM, s.v. Ἀδρία, te TZETZES, *ad Lycophr.* 631. O Adriji s pregledom problema i literaturom: A. GITTI, "Sulla colonizzazione greca nell'alto e medio Adriatico", *Parola del Passato*, 7, 1952, 170 i d.; L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 213 i d.; P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 53 i d.

³³ Pregledno o Galima na ovom području i u vezi s Dionizijevom djelatnošću i politikom: L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 200 i d. o vezama Dionizija s Galima (izriječkom u JUSTIN, 20, 5, 4-5), napose glede Dionizijeve anti-etruske politike, 203 i d.; M. SORDI, 62 i d. P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 68-70. Odnosi Veneta i Gala na prijelazu iz 5. u 4. stoljeće nisu poznati iz antičkih izvora, a njihova kasnija sukobljavanja nije uputno mehanički prenositi u prošlost. Činjenica je, ipak, da su nakon sukcesivnih keltskih navala Veneti ostali sasvim okruženi keltskim zajednicama te se čini veoma vjerojatnim da su se održali zahvaljujući uspješnom otporu.

³⁴ O arheološkim pokazateljima veza istoka padske nizine sa Sicilijom: L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 241 i d.; P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 57 i d. Osobito uvjerljivo djeluje vijest o venetskim konjima koje je nabavljao Dionizije (STRABON, 5, 1, 4).

ili ilirskom kraljevstvu, tada već razmjerno znatnoj sili u ovim predjelima, poglavito poznatoj po provalama njenih ratnika na jugoistok, od Lihnida prema Makedoniji. Savezništvo s Dionizijem pokazuje da Ilirija oko 400.-350. još nije toliko ojačala da bi mogla trajno zagospodariti obalom između teritorija Epidamna i Boke. Štoviše, lako je moguće da pogađanje sa Sirakužanima pripada ranom stadiju karijere prvog velikog ilirskog kralja, navodnog uzurpatora i utemeljitelja nove dinastije, Bardilisa.³⁵

2.3. Svemu ovome valja dometnuti i novije spoznaje o prilikama u kojima je uopće došlo do toga da veća skupina ljudi s dalekog egejskog otoka Para dođe na jadranski Hvar. Nekoliko okolnosti ukazuje na to da je kolonizacija ostvarena zahvaljujući podudaranju interesa Parana i Sirakužana, ali tek nakon što su se za dogovor stekli neophodni uvjeti. God. 387./386. nametnut je Grčkoj Antalkidin ili Kraljev mir, što su Parani iskoristili da istupe iz (drugog) Atenskog saveza i pridu Sparti. Tako su se mogli uklopiti u zamisli spartanskog saveznika Dionizija, tim prije i lakše što je i tadašnji Dionizijev glavni suradnik i promicatelj "jadranske politike", Filist, bio učenik Euenta, filozofa s Parana. Filist je, po Diodoru, neposredno zatim prognan, ali su Parani svejedno došli na Jadran. Jadran je pružao lijepe izgleda za trgovinu Parana, jer su Sirakužani istiskivali Atenjane s tržišta kojima su oni dominirali više od stoljeća i pol.³⁶ Paranima Jadran nije bio posve strano područje. Premda tradicionalno okrenuti sjeveru i istoku, ipak su u neko ranije doba osnovali i jednu naseobinu na Jadranu, Anhiijale, koju su mnogi tražili upravo na Hvaru.³⁷

Kako smatra Braccesi, poklapanje težnji Parana i Dionizija zacijelo je "posve slučajno", ali možemo razabrati da ta i druge "slučajnosti" koje su vodile nastanku Fara imaju čvrstu utemeljenost u procesima i strukturama grčkog svijeta 4. stoljeća.

U novim prilikama nasilno zauzimanje ključnih područja i njihovo trajno držanje preveliki je zalogaj čak i za Dionizijevu silu, koja se, uostalom, samo povremeno i djelomice može koncentrirati za izvođenje krupnijih zadaća u rubnom interesnom području kao što je Jadran. Tvrdnja o sporazumijevanju s "barbarima" nema bitne veze s poznatim invektivama na račun Dionizija, kojeg su protivnici na sva usta optuživali da surađuje s barbarima na štetu helenstva, jer su te objede, bile

³⁵ S Bardilisovom je vladavinom povezan niz teških poraza i pustošenja koji su Makedoniju gotovo upropastili. Bardilis je vodio vojsku u velikoj bici s Filipom 358. god., navodno u dobi od 90 godina. Ako se i uzme da je starost ponešto pretjerana, početak 4. stoljeća može se smatrati krajnjim datumom dolaska na vlast. Usp. F. PAPAZOGLU, "Poreklo i razvoj ilirske države", *Godišnjak CBI*, 5, Sarajevo 1967, 129 i d. (= "Les origines et la destinée de l'État Illyrien: Illyrii proprie dicti", *Historia*, 14, 1965, 143 i d.); W. PAJAKOWSKI, "Monarhija Bardilisa. Iz političkoj istoriji Illirii prvoj polovini IV v. do n.e.", *Iliria*, 4, Tirana 1976, 253-263.

³⁶ Usp. E. LANZILLOTTA, *Paro*, 58 i d. o upućenosti Parana na kolonizaciju i trgovinu još od Arhilohova doba; 127 i d. o Paru u 4. stoljeću i o osnutku Fara; 133-134: o Filistu (slabo sačuvani navod iz Sude o Euentu potvrđen natpisom iz Tauromenija, 2. st. - *Supplementum epigraphicum Graecum*, XXVI, Leiden 1976-77 (1979), 260 i d., br. 1123).

³⁷ Anhiijale: STJEPAN BIZANTINAC, s. v. "Ἀγχιυάλη". Pregledno L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 75, bilj. 17, gdje se odbacuje veza s Hvarom i s pravom ukazuje na to da Bizantinčevi podaci upućuju na krajnji jug Jadrana.

točne ili ne, ideološki i politički motivirane, a dobro je poznato da propagandi zapravo i ne trebaju činjenice: ako nedostaju, izmišljaju se.³⁸ Ovdje se radi samo o nastojanju da se objasne navodi za koje imamo razloga vjerovati da su istiniti ili su to naprosto "fakti", poput arheoloških spoznaja.

Sporazum koji se u Diodorova izlaganju podrazumijeva, nalazi opravdanja u naslućenim ili pokazanim širim okolnostima. No isto tako se čini dovoljno uvjerljivom tvrdnja da doseljenici s Para nisu bili idealno izabrani dionici namjeravane suradnje i suživota.

3. *Lissos i Issa i sukob na Hvaru 384./3.*

3.1. Čini se da u ozračju ovako utvrđenih odrednica poznata kontroverza Lissos/Issa gubi dobar dio utemeljenosti. Grad osnovan oko 400. god. na ušću Drima spominje se kod Diodora ponajprije zbog povezanosti s Farom u naraciji. Vjerojatno su i neke druge naseobine nastale nakon 391. i napose iza 388. godine, ali uspostava tih skromnih uporišta ne ulazi u uži izbor spomena vrijednih događaja. Među njima je mogla biti i Isa, što dakako ne možemo ustanoviti iz raspoloživih literarnih vrela.

Ne čini mi se prijeko potrebnim razmotriti sve argumente i protuargumente koji su se iznosili još od Lučićeva vremena.³⁹ Stanje u rukopisima je takvo da neki od najboljih zaista pružaju izvjestan temelj dvojbama, Stoga, primjerice, Stroheker dopušta mogućnost da se u 15, 13 spominje *Lissos*, a u 15, 14 *Issa*.⁴⁰ Poznato je pak da se domaći znanstvenici, od Lučića do novijeg doba, odreda zalažu za to da je u oba slučaja spomenuta *Issa*.

³⁸ Pregledno L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, u vezi s objedom da je Dionizije nastojao osigurati uporište u Epiru kako bi odatle napao i opljačkao Delfe, kako navodi DIODOR, 15, 13,1, dakle u sklopu istoga stavka u kojemu govori i o Dionizijevim osnovama i pothvatima na Jadranu. Usp. pregled novijih prinosa kod P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 29-31, gdje se međutim *calunniosa invenzione*, začudo, uzima kao jedna od hipoteza, pored tobožnjih osnova za pljačku Delfa ili pak epirske Dodone. Žestoki napadi na Dionizija su poznati (osobito sicijski prognanik LISIJA koji istupa na Olimpijadi 388. protiv tiranina: DIODOR, 14, 109). Također je poznato da je povjesničar TIMEJ Tauromenjanin, i sam prognanik (pred tiranijom Sirakužanina Agatokla od 316. god.) u svojoj velikoj povijesti nastojao što više ocmiti Dionizija; Diodor, koji piše znatno kasnije, služeći se pretežito Eforom, pa i Filistom, povjesničarom i državnikom koji je surađivao s Dionizijem, mjestimice se ipak oslanjao i na Timeja. O ovoj složenoj problematici, pored svih djela koja se bave Dionizijem i samim Diodorom, usp. F. JACOBY, *FGHHist*, II C, br. 556 T. 1-26 (o Filistu); Ed. SCHWARTZ, RE V, s. v. Diodoros; R. LAQUEUR, RE VI A, s. Timaios, 1076-1203; ISTI, RE XIX, 2, s. Philistos, 2409-2429; kritički noviji osvrt L. J. SANDERS, "Diodorus Siculus and Dionysius I of Syracuse", *Historia*, 30, 4, 1981, 396 i d. (upozorava na to da nisu svi podaci o lošim postupcima Dionizijevim nužno znak da ih je Diodor preuzeo od Timeja - i sam Filist, uvjereni pristaša monarhizma, navodio je takve pojedinosti kao primjere čina iz nužde; otuda proizlazi da bi Timejeva grada bila znatno slabije zastupljena u Diodorovu djelu nego se obično uzimalo).

³⁹ I. LUČIĆ, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb 1986, 118-121.

⁴⁰ K. F. STROHEKER, *Dionysios I*, 123 i d. Prijedlog temelji na blizini Visa i na rukopisnim predajama. V. niže, bilj. 39.

Osobno držim da se ipak radi samo o Lisu.⁴¹ Pokušao bih to obrazložiti u sažetom obliku.

1. Bez obzira na variranje ἐν τῇ Λίσσῳ / ἐν τῇ Λί(σ)ση,⁴² valja ipak uvažiti činjenicu da nema nijednoga slučaja da predaja bilježi oblik imena bez početnog *lambda*.

2. Nadalje, kako je istakao Braccesi osporavajući Stohekerovo mišljenje, prirodno je očekivati da pomoć stigne iz vojne naseobine, Lisa.⁴³

3. Glavni je prigovor na račun Lješa to što se nalazi daleko od Staroga Grada, odnosno predaleko da bi sirakuška pomoć uspjela stići na vrijeme. Prigovor vrijedi, ali samo pod uvjetom da se sukob na Hvaru shvati kao događanje koje se odigralo unutar kratkoga vremena (jedan do dva tjedna, primjerice). Zanimljivo je da i H. J. Dell, ne znam da li s posebnim primislima, za hvarski sukob rabi izraz "rat".⁴⁴ I Woodhead je primijetio da je sukob na Hvaru, koji je izbio 384. godine, bolje sagledati kao "action and counter-action spread over a period".⁴⁵

Mislim da upravo od toga valja i krenuti.

3.2. Sukob na Hvaru nije izbio posve iznenada. Morala mu je prethoditi izvjesna napetost, čak i bez obzira na povode. O tome je eparhu Lisu mogao biti obaviješten i bez posebnog izviđanja ili slanja poruka, jer su vijesti stizale po trgovačkim brodovima koji pristižu iz Manijskog zaljeva ili iz sjevernog Jadrana.

Tim putem su još lakše morale stizati vijesti o nemirima i okupljanju ratnika posvuda duž obale. S obzirom na to da malo tko vjeruje u neki viši oblik povezanosti zajednica srednje Dalmacije u to vrijeme - podsjećajući na to da podataka nemamo! - samim time se mora pretpostavljati i razmjerno duže trajanje okupljanja i priprema za pohod.

Tako je čak moguće da su uznemirujuće vijesti stigle u Lis i prije nego je pohod krenuo. Eparh nije trebao (a zacijelo ni smio!) čekati potvrdu vijesti o napadu na Far da bi pokrenuo svoje snage. Krenuo je čim je razabrao da je Faranima zaprijetila opasnost.

⁴¹ Pomišljalo se inače i na otok *Lissa* kod Zadra koji se javlja u rukopisima Plinijeve *Naturalis historia*, 3, 152 (*contra Iader est Lissa*): FLUSS, RE XIII, 1, Stuttgart 1926, s. Lissos, 730; K. F. STROHEKER, *Dionysios I*, 123; P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 43-44.

⁴² Tri važna rukopisa uistinu donose ovu drugu inačicu: *C. Patmius* (P) ima ἐν τῇ Λίσση, *C. Coislianus* (A) i *C. Venetus* 375 imaju ἐν τῇ Λίσση. F. VOGEL, *Diodorus Bibliotheca historica*, Stuttgart 1964 (ed. ster. III ed. 1893), III, 378, usvaja ἐν τῇ Λίσσῳ.

⁴³ L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 229. Ovdje je danas suvišno ulaziti u drugi Braccesijev argument: istaknuo je, naime, da Isa nije mogla biti "imperijalna" (vojnička) naseobina, jer da se njena sloboda očituje i preko poznatog natpisa iz Lumbarde na Korčuli, gdje se vidi da u Isi odlučuje *demos*. No već je D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Zur Frage der Datierung des Psephisma aus Lumbarda (Syll.³ 141)", *Archaeologia Iugoslavica*, 6, 1965, 77 i d., dokazao da lumbardski natpis pripada kasnijem vremenu (prva četvrt 3. st.) i da prema tome za rasprave o zbivanjima u prvoj polovici 4. stoljeća nema nikakva značenja. Datiranje D. Rendića-Miočevića, uzgredno, ali određito nedavno je podupro i P. M. FRASER, "The family tombstones of Issa", *VAND*, 84, 1991, 259, precizirajući da bi spomenik bilo bolje datirati upravo oko prijelaza 4./3. st.)

⁴⁴ H. J. DELL, "The origin and nature of Illyrian piracy", *Historia*, 16, 3, 1967, 345: "...the only hostilities of which we are informed in this era are concerned with a war fought against an Illyrian tribe living on the island of Pharos." Tako i B. KIRIGIN, "Faros", 36.

⁴⁵ G. WOODHEAD, *The "Adriatic empire"*, 508.

U mnogim razmatranjima, izričito ili prešutno, do procjena se dolazi uzimajući da su Farani sasvim malobrojni, tako da njihov otpor nije mogao potrajati, čak ni u slučaju da im je pošlo za rukom dovršiti zidine oko grada. Do toga se dolazi na temelju raširene predodžbe o Faru kao sasvim skromnoj naseobini čija obzidana površine jedva prelazi hektar. Nakon novih nalaza u Starom Gradu i po velikom susjednom polju, vidljivo je da se radi o zajednici s više stotina obitelji. Ne ulazeći u proračune, kazao bih da je broj od 300 ljudi vjerojatno sigurnosni minimum u to vrijeme. S manjim brojem odraslih muškaraca teško bi se moglo braniti naselje. Kako novije procjene veličine grada idu za većim prostorom, to je vjerojatnija procjena da je već kod osnivanja Paros imao oko 300 ili više odraslih muškaraca.⁴⁶

Kada je riječ o samoj bici koja se odigrala pred Farom, u komentarima se javljaju manja ili veća razilaženja. Kritizirajući mišljenje M. Holleauxa da je Dionizijevo djelovanje na Jadranu usmjereno protiv ilirskog gusarstva, Dell ističe da Diodor nigdje izričito ne spominje gusarstvo na Jadranu, a da su jedina neprijateljstva zabilježena u vezi s Farom, no i tada je "samo eskadra sirakuških trirema bila dovoljna da razbije pomorsku silu koju su Iliri bili u stanju opremiti za prebacivanje svojeg ljudstva na Hvar. Ovo teško da sugerira da su Iliri mogli okupiti veći broj brodova. To nadalje pokazuje da ni u domaćim ilirskim vodama u ovo vrijeme nema pomorske sile poput one koja je kod Paksa 229. g. pr. Kr. uzmogla poraziti Etolce i Ahejce."⁴⁷

Dellova primjedba je valjana utoliko što pomaže da se uoči razlika između stanja u početku 4. stoljeća i onoga u drugoj polovici 3. stoljeća. No ovako kako je formulirana, implicira i neka teško prihvatljiva stajališta.

Sirakuško brodovlje na Jadranu vjerojatno se sastojalo od najmanje dvadesetak trijera, no moglo je imati i prateći sastav manjih brodova, a svakako je s njime prema Hvaru isplovio i kakav odred plaćenika te odred kolonista iz Lisa. Ni momaričku ni ukrcanu kopnenu snagu eparha ne valja podcjenjivati.⁴⁸

S druge strane, Iliri u 4. st. zasigurno još nemaju ni znanja ni organizacije koji bi im omogućili da se s malim brodovima učinkovito suprotstave velikim ratnim brodovima, kao što su to učinili kod Paksa 229. Ova i sve druge bitke u kojima su se Iliri osobito istakli, boreći se za svoje interese ili u službi drugih, odigravaju se u helenističko doba, nakon što su Iliri stekli velika iskustva u ratovima s Makedoncima i Grcima, a osobito boreći se kao plaćenici i saveznici u vojskama Aleksandra i njegovih baštinka. Ukratko, usporedba je potrebna, ali iz nje se u pozitivnom smislu može malo što zaključiti.

⁴⁶ O različitim procjenama v. B. KIRIGIN, "Faros", 34-36. V. također: ISTI, "Starogradske polje od prethistorije do srednjeg vijeka", *Mogućnosti*, 1/2, Split 1990, 191 i d. Procjenu o 300 boraca moguće je utemeljiti na primjeru rimskih *coloniae maritimae* koje su imale toliko naseljenika, a nastaju u 4. stoljeću (*Antium*, 338. g.; *Tarracina* 329. g.; *Minturnae* 296 god. i dr.). V. E. KORNEMANN, RE IV, 1 (1900), 520, 560 i d. gdje su podaci o izvorima.

⁴⁷ H. J. DELL, "The Origin and Nature of Illyrian Piracy", *Historia*, 16, 3, 1967, 345.

⁴⁸ Procjena sirakuških snaga na Jadranu može se izvesti prema sastavima koje Dionizije šalje kao pomoć Spartancima. Radi se o 10-20 trijera s odredima plaćenika (usp. primjerice za 373. god. KSENOFONT, *Hellen.* 6, 2, 5-6). Po prilici je to i veličina sastava koje Atenjani drže na udaljenim ratištima, npr. u Naupaktu (TUKIDID, 2, 69; 2, 80-92; 3, 7; 3, 75 itd.).

Bitka kod Fara se odigrava u sasvim drugačijim okolnostima. S iskusnim posadama, vozeći u čvrstom poretku i zaštićene manjim jedinicama, s ukrcanim plaćenicima i veteranima na palubama, sirakuške trijere su mogle neprijatelju vrlo brzo nanijeti strahovite gubitke, ne trpeći same nikakve štete.

3.3. Naposljetku nekoliko napomena koje se tiču arheoloških nalaza. Za sada ostaje otvoreno pitanje arheoloških potvrda za tezu o Lisu kao Dionizijevoj naseobini.⁴⁹

Među nalazima koji potječu iz nekropola Ise nedostaju nalazi koji bi se mogli pouzdano dovesti u vezu s prvom polovicom 4. stoljeća. S druge strane, pogrebni obred nedvosmisleno pokazuje utjecaj predgrčkog elementa, što bi govorilo o integriranju epihorskog ljudstva u zajednicu polisa.⁵⁰ Ti nalazi kao da idu u prilog ranije iznijetim mišljenjima o miješanom sastavu pučanstva polisa na Visu.⁵¹ Što se tiče kronologije, ne treba isključiti mogućnost osnivanja naseobine u neko kasnije vrijeme, premda to, s obzirom na raspoložive vijesti u izvorima, stvara još veće probleme. Iako se Sirakuza oporavlja pod Timoleontom, pa pod Agatoklom (316-289), nema nikakvih naznaka da je bilo kakvih intervencija dalje od Otranta.⁵²

Zanimljiva je međutim višestruko potkrijepljena predaja o Joniju, vladaru s Ise, koji je gospodario Jadranom u neko starije vrijeme.⁵³ Isejci su njegovali tu predaju te bi se to moglo uzeti još jednim pokazateljem sudjelovanja domaćeg ljudstva u konstituiranju polisa. Čini mi se najvjerojatnijom pretpostavka da je Isa jedna od kasnijih Dionizijevih naseobina, nastala u prilikama stvorenim silovitom sirakuškom intervencijom 384./3. god., u uvjetima kada je domorodačka zajednica, sada posve izolirana, prihvatila suživot i integraciju. Moguće je, štoviše, da je i podizanje grada u pravom smislu uslijedilo tek nakon izvjesnog vremena. Naposljetku, možda nije neumjesna opaska glede daljnjega razvitka, napose u usporedbi sa susjednim Farom: Isejci su se pokazali znatno vitalnijom zajednicom, što bi moglo, djelomice, potjecati upravo od miješanog podrijetla njezina ljudstva,

⁴⁹ Datiranje zidina u Dionizijevo doba: R. L. BEAUMONT, "Corinth, Ambracia, Apollonia", *Journ. of Hell. Studies*, 72, 1952, 71-72. Albanski arheolozi odbacuju tvrdnju, ukazujući da nema nalaza starijih od posljednje trećine 4. st. F. PRENDI - K. ZHEKU, "La ville illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications", *Studia Albanica*, 8, 2, 1971, 35-51.

⁵⁰ B. KIRIGIN, "Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse", *Materijali*, 20, SADJ, 1985, 91-110. Usp. ISTI, "Antička nekropola na Vlaškoj njivi", *Obavijesti HAD*, 15/3, 1983, 27-30; "Helenističke funerarne amfore iz Isse", *Diadora*, 14, 1992, 41 i d. Pregled rezultata i ocjena: B. KIRIGIN, "The Greeks in Central Dalmatia", *Greek Colonists and Native Populations*, ed. J.-P. Descoedres, Oxford 1990, 291 i d.

⁵¹ Prvi je izričito istaknuo ilirski element P. LISIČAR, *Crna Korkira*, 110-112; analitički pregled epihorske onomastike na grčkim natpisima: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji", *VAHD*, 53, 1952, 25 i d.

⁵² Usp. u tom smislu P. VISONÀ, "Ritrovamenti di monete della tirannide dionisiana in Italia", *VAHD*, 83, 1990, gdje se pokazuje da nakon Dionizija II. naglo opada broj nalaza sirakuškog novca na Jadranu.

⁵³ Od brojnih priloga izdvojio bih R. KATIČIĆ, "Ionios der Illyrier", *Godišnjak CBI*, 11, Sarajevo 1973, 185-201; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Ἴόνιος τὸ ἕνός Ἰλλυριός i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu", *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb 1970, 347 i d.; M. NIKOLANCI, "O Liburnu Joniju", *VAHD*, 82, 1989, 13 i d.

s običajima i mentalitetom koji se lakše prilagođavaju lokalnim prilikama i izazovima helenističke epohe općenito.

4. *Liburni i Pharos*

4.1. Na temelju podataka iz grčke književnosti na pitanja o naravi liburnske "talasokracije" ne može se dati određeniji odgovor. Predaje koje su doprle do nas dovoljno su konzistentne da nas uvjere kako su na Jadranu u neko ranije vrijeme (tj. od oko 400. god. unazad nekoliko stoljeća) glavni domaći pomorci na Jadranu obilježavani imenom Liburna, plemena kojemu jezgreno područje valja tražiti u sjevernoj Dalmaciji. Umjesno je stoga općenito povezivati arheološki nedvojbeno utvrđene sustave prekomorskih odnosa s pomorskom aktivnošću Liburna (ili, da se poslužimo opreznijom formulacijom, onih koje su Grci tako imenovali!).

Kada se međutim poseže za liburnskim imenom da bi se dalo ime nepoznatom čimbeniku u nekom konkretnom povijesnom događanju, stvari više nisu tako jednostavne. Lako se može dogoditi da takav postupak znači samo dodavanje još jedne nepoznanice više.

Od prve objave poznatog farskog pobjednog natpisa na kojemu se spominje oružje oteto od "Jadasina i saveznika" (Φάριοι ἀπὸ Ἰαδ/ασινῶν καὶ τῶν / συμμάχων τῶ ὀπ/λα .....),⁵⁴ tvrdi se ne samo to da su Jadasini Liburni, nego i to da je spomenik epigrafičko svjedočanstvo bitke pod Farom 384./3. godine.⁵⁵ Štoviše, dok se povezivanje imena Jadasina s liburnskim Jaderom za neko vrijeme ozbiljno dovodilo u sumnju,⁵⁶ povezivanje natpisa s našom bitkom uporno se ponavlja, uza svu uzdržanost i rezerve pojedinih pisaca.

O tome da su Jadasini s natpisa zapravo Liburni iz Jadera - Zadra, ovdje ne bi trebalo raspravljati. Dokazavši da se solinska rijeka nikada nije nazivala *Iader*,⁵⁷ Suić je ujedno pokazao da etnik *Iadasinoi* možemo, razumno sudeći, jedino povezati s mjesnim imenom *Iader* i etnicima *Iadestini*, *Iadertini* itd. Pojava etnika u liku **Iadastinoi*, na natpisu iz Solina koji sadrži Cezarov reskript iz 56. god. pr. Kr., s jedne je strane vremenski daleko od farske bitke, a s druge strane se može veoma dobro objasniti slijedom poznatih zbivanja sredinom 1. stoljeća, kao što sam i sam pokušao pokazati podržavajući i dopunjavajući stajališta koja je znatno ranije iznio M. Suić.⁵⁸

⁵⁴ BÖCKH, *CIG II* 1837 c; J. BRUNŠMID, *Inscriptionen und Münzen der griechischen Städte Dalatiens*, Wien 1898, 16, br. 3 (dalje: J. Brunšmid, IM).

⁵⁵ U tom smislu već BÖCKH, sp. dj. i mj.; L. JELIĆ, *Bull. Dalm.* 20, 1897, 188; G. NOVAK, *Hvar*, Beograd 1924, 29; M. SUIĆ, "Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma", *VAHD*, 55, 1953, 71 i d.; ISTI, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar 1981, 127 i d.

⁵⁶ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Jadastini", *VAHD*, 52, 1950, 18 i d.

⁵⁷ M. SUIĆ, "Lukanov Jader (IV 405) - rijeka Jadro ili grad Zadar?", *Diadora*, 1975, 5 i d. P. ANELLO, *Dionisio il Vecchio*, 51-52, očevitno ne zna za ovaj rad.

⁵⁸ Natpis: A. WILHELM, "Inscript aus Salona", *Sitzungsbericht der K. Akad. der Wissenschaft in Wien*, Philol. Kl., 175, 1, 1013, 18 i d.; W. KUBITSCHKEK, "Eine Inschrift aus Salona", *Jahrbuch für Altertumskunde*, 1, 1907, 78 i d.; M. ABRAMIĆ, "Grčki natpisi iz Solina", *VAHD*, 47-48, 1924-1925, 3-11; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, "Jadastini", *VAHD*, 52, 1950, 27 i d.; M. SUIĆ, "Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru", *VAHD*, 68, 1966, 181 i d. Usp. i S. ČAČE, "Prilozi povijesti Liburnije u 1. st. pr. Kr.", *Radovi Zavoda za pov. znan. HAZU u Zadru*, 35, 1993, 26-27.

4.2. U ovom kratkom prilogu jedino bih želio podsjetiti na ono što se čini relevantnim za objašnjenje pojave farskog pobjednog spomenika.

Ponajprije je važno ustvrditi da spomenik prema paleografskim osobinama zacijelo pripada 4. stoljeću. Oblici slova povezuju se s onim malobrojnima natpisima iz grčkih gradova srednje Dalmacije koje, pored arhaičnog duktusa slova obilježuje i također stara crta, genitiv sg. o- deklinacije na -o. Tako se, primjerice, farski spomenik mora vremenski dovesti u vezu s međašnim natpisom s granice posjeda Piteje Malijeve,⁵⁹ dok je očevitno znatno stariji od lumbardske psefizme.⁶⁰

Natpis je prema tome mogao bilježiti i pobjedu Farana nad barbarima 384./3. godine. Može se dvojiti oko toga da li su Farani smjeli staviti na prvo mjesto samo sebe, izostavljajući Sirakužane, bez kojih ne bi izdržali neprijateljsku navalu. No poznavajući samosvijest polisa, pa i činjenicu da su se Farani borili s neprijateljem sami do dolaska Sirakužana, a zatim ipak odvojeno od njih, mogli su oni obilježiti posebnim spomenikom svoje junaštvo nezavisno od Sirakužana, odnosno naporedo s njima.

Osobno mi se činilo nešto težim prihvatiti tako precizno obilježavanje neprijatelja s obzirom na to da su Farani tek stigli u novi kraj te im pobliza oznaka ne bi trebala mnogo govoriti. No niti to mi ne djeluje uvjerljivo. Kako sam podsjetio u prethodnom odjeljku, sukob se ne svodi na iznenadni napad i borbu oko Fara. Prema tome je apsurdno i pomisliti da Farani nisu sasvim točno znali tko su im neprijatelji. Bilježeći etnik zajednice koja je predvodila i spominjući kolektivno saveznike, Farani postupaju prema uobičajenom obrascu. Kao što će se u natpisima koji bilježe tekstove odluka o nekom aktu koji se tiče stranog subjekta uznastojati što točnije prenijeti imena tog subjekta, isto će vrijediti i za formulu imena pobijedene strane uklesanog na kakvom spomeniku.

Mislim da se iz ovakvih i sličnih razmatranja ne mogu izvući uvjerljivi argumenti za prosudbu o sukobu u kojem su poraženi Jadasini. Preostaje, zapravo, jedino Diodor.

Diodor pak i nije toliko neodređen. Otočane naziva barbarima, a prilikom prvoga spomena njihovih kopnenih saveznika daje vrlo precizno određenje: τῶν περραν κατοικοῦντας Ἰλλυρίους (akuz. pl.) "Ilire koji stanuju prijeko (na kopnu)".

Umjesto da odmah ulazimo u razmatranja o tome što bi mogli ili ne bi mogli biti Iliri za Diodora i nije li možda sam Diodor, pojednostavljujući ili pokušavajući pojasniti izričaj svog izvora dometnuo ilirsko ime, mislim da valja provjeriti da li bi izričaj "Iliri" mogao opstati na tom mjestu i u ulozi koju mu pridaje Diodor.

Čini se da ilirsko ime doista može označavati ljudstvo koje obitava na kopnu nasuprot otoka Hvara. Upravo pisci 4. stoljeća počinju poopćavati etničku shemu istočnoga Jadrana, svodeći je na niz, od jugoistoka k sjeverozapadu: Iliri - Liburni - Histri.⁶¹ Diodor pak općoj oznaci "Iliri" dodaje i mjesnu oznaku. Prema tome, ne radi se o Ilirima uopće, nego o onima koji su na primorju preko puta

⁵⁹ J. BRUNŠMID, IM, br. 5.

⁶⁰ V. za dataciju psefizme u bilješci 40.

⁶¹ Usp. o širenju ilirskog imena: M. SUIĆ, "Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu", *Rad JAZU*, 306, 1955, 136-149.

Hvara. S obzirom na iznijete brojeve napokon je posve jasno što proizlazi iz pruženih podataka: na Hvar su krenuli ratnici različitih zajednica srednjodalmatinskog primorja.

4.3. Toliko nam je ponudio Diodor. Time ipak nije sve rečeno, jer je poznato da Diodor preuzima podatke iz starijih pisaca, te bismo morali razvidjeti nije li u procesu preuzimanja njihovih navoda Diodor mogao unijeti određene izmjene koje bi utjecale na naše razumijevanje teksta.

Kako sam već spomenuo, smatra se s dosta razloga da je Diodor, posredstvom Efora, za povijest Zapada u 4. stoljeću koristio zapravo Filista. Mislim da je to veoma vjerojatno već i stoga što je teško zamisliti koji bi drugi grčki utjecajni povjesničar⁶² uopće mogao pružiti čitateljima obavijesti o pojedinim događanjima oko Jadrana. Diodor pak, kako se opet pokazuje, razmjerno malo remeti izvratke iz tuđih djela.⁶³ Čini se posve nevjerojatnim da bi njegovom zaslugom u razmjerno podrobnom opisu događaja na Hvaru 384./3. g. došlo do mijenjanja imena napadača na Far. Vjerujem da ih je ostavio onakvima kakve ima predložak. Vjerojatno nije drukčije postupio ni Efor. Živeći daleko od poprišta događaja, ni po vremenu bliži Efor ni znatno kasniji Diodor, ne bi se usudili uplitati u one elemente koji su bitni za razumijevanje iskaza, osobito u izričaju "Iliri koji žive prijeko na kopnu".

Valja zatim uzeti u obzir drugu okolnost. Događaji u Epiru 385./4. i farski sukob godinu dana kasnije, višestruko su povezani, kao što je već istaknuto. Jedno i drugo Diodor preuzimlje iz istoga izvora. Oni nisu, napokon, "blizu" jedno drugomu samo vremenski i prostorno, nego su to i u Diodorovu tekstu, a sva je prilika da je tako bilo i u Diodorovu izvoru.

Zanimljivo je da Braccesi, koji u svojoj vrijednoj monografiji iznosi opće mišljenje prema kojemu ne treba miješati Ilire koji u sporazumu s Dionizijem provaljuju u Epir, s onima koji napadaju Far, s obzirom na to da "različita ilirska plemena" nisu politički objedinjena, ali dodaje kako bi pojavu sukoba "bolje objasnilo općenitije razmatranje". To općenitije sagledavanje sastoji se u prosudbi da su Iliri, ogorčeni zbog neuspjeha u Epiru, shvatili kako Dionizije samo koristi savezništvo za prodiranje na njihovu obalu.⁶⁴ Braccesi, nažalost, iznosi u otvorenijem obliku ono što se i inače zapaža kod mnogih autora koji, unatoč citiranju uistinu ključnoga rada F. Papazoglu o ilirskoj državi, i nadalje slijede tradicionalna viđenja Ilira i prilika na istočnom Jadranu. To je tema za širu raspravu, pa bih ovdje samo istaknuo ono što je bitno za naš problem, a proizlazi iz činjenica koje se ne dovode u sumnju: Iliri kojima ne smeta Dionizijevo zaposjedanje Lisa, već, štoviše, s njim sklapaju savez i ratuju u Epiru, ne mogu imati nikakve veze s događajima na Hvaru.

⁶² O Filistovu autoritetu kod kasnijih učenih naraštaja usp. svjedočanstva F. JACOBY, *FGH Hist III B*, Leiden 1959, 551-558; sam Aleksandar s pohoda u Aziji naručujući knjige traži da mu Harpal pošalje, među inim, i Filistova djela (PLUTARH, *Alex.* 8); usp. T. S. BROWN, "Alexander's Book Order (Plut. *Alex.* 8)", *Historia*, 16, 3, 1967, 365-367.

⁶³ F. BIZIÈRE, "Comment travaillait Diodore de Sicile", *Revue des études grecques*, 87, 1974, 369 i d. donosi veoma uvjerljiv primjer ovakvog Diodorovog postupka.

⁶⁴ L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 236-237.

Valja se međutim vratiti tekstu: razlika koja je danas upućenima uočljiva, ne bi se dala razabrati unutar teksta, da nije sasvim jasne mjesne oznake $\pi\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu$. Ona se može, a mislim i treba, razumjeti kao nužno upozorenje pisca čitatelju da se radi o Ilirima koji obitavaju na primorju znatno sjevernije, oko otoka Hvara. Ta primjedba u Diodorovu tekstu zaista je poglavito u funkciji razumijevanja događaja na Hvaru, ali u izvornom tekstu je moralo biti drukčije. Imalo podrobniji prikaz događanja na Jadranu morao je sadržavati makar rudimentarne zemljopisne i etnografske naznake, i u tom kontekstu spomenuta mjesna oznaka dobija potpuni smisao.

Naposljetku bismo mogli zaključiti da je prema Diodorovu izvoru Far napala koalicija zajednica srednje Dalmacije. To bi bili Maniji (po kojima je nazvan zaljev), Nesti, Bulini, Ilii, koje spominju pojedini izvori.⁶⁵ Diodor je jedini izvor koji nas izvješćuje o događajima, te mu valja vjerovati.

4.4. Sukob Farana s Liburnima koji je zabilježio natpis mogao se odigrati i kasnije. Premda je opasno išta zaključivati u potpunoj oskudici bilo kakvih izravnih vijesti o unutrašnjem dijelu Jadrana u nastavku 4. stoljeća, vrijedno je upozoriti na činjenicu da su Sirakužani nakon smrti Dionizija Starijeg bili ponukani još jednom intervenirati u Jadranu oko 359./8. godine (DIODOR, 16, 5, 3). Nisam siguran da bi i ovaj događaj ostavio traga u historiografiji, da se nije slučajno poklopio s Dionovim ustankom na Siciliji i tako privukao pažnju. Poznato je da se u tom času ni Dionizije Mlađi ni ostarjeli Filist ne nalaze u Sirakuzi.⁶⁶ Filist se tada zadržava na Jadranu s velikom silom (80 ratnih brodova),⁶⁷ zapravo s glavinom sirakuške mornarice, nakon što su osnovane dvije naseobine u Apuliji.⁶⁸

Tumačenja ovih uzgrednih i fragmentarnih vijesti prilično su nezahvalna zadaća. Njihova sažetost omogućuje uvjerljiva objašnjenja koja idu za krajnjom redukcijom značenja opisanih zbivanja. H. J. Dell će osporiti bilo kakvo značenje ovih vijesti za presudbe o istočnojadranskom gusarstvu, s obzirom na to da osnivanje uporišta u Apuliji ne može zaštititi brodove koji plove u unutrašnje jadranske vode, poglavito k Padu.⁶⁹ Njegovo objašnjenje ide za tim da poraste

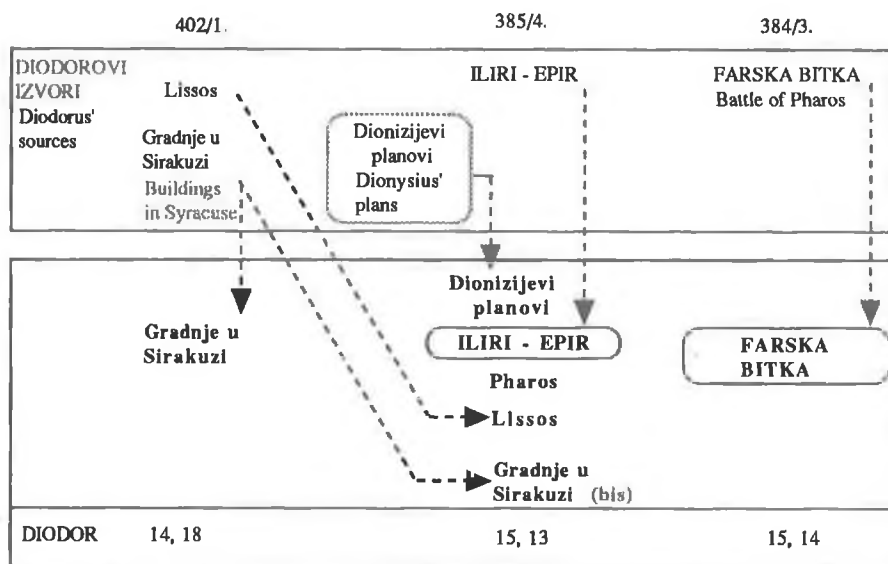
⁶⁵ Najpotpunije o vijestima grčkih pisaca o ovim etnijama: M. SUIĆ, "Pseudo Skilak", 136 i d.; R. KATIČIĆ, "Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rodanina", *Godišnjak CBI*, VII/5, Sarajevo 1970, 71 i d. Posljednji izvor koji bilježi jednu od ovih etnija je veliko zemljopisno djelo ARTEMIDORA EFEŽANINA, na prijelazu iz 2. u 1. st., koji čini se, zna za Buline, možda njihov ostatak koji se još i u 2. st. održao pred delnatskom ekspanzijom. Podatak je sačuvao STJEPAN BIZANTINAC, s. Βουλῖνοι, ἔθνος περὶ Ἰλλυρίων. Ἀρτεμίδωρος δὲ οὐκ ἔθνος, ἀλλὰ Βουλῖνην πόλιν φησὶν, ἧς τὸ ἔθνος οὐ Βουλῖνος.

⁶⁶ Usp. osim Diodora još PLUTARH, *Dion*, 25, 1 i 26, 1. Sažeti prikaz s obzirom na Jadran: L. BRACCESI, *Grecoà adriatica*, 237-241.

⁶⁷ PLUTARH, *Dion*, 26, 1.

⁶⁸ O složenim pitanjima oko identifikacije ovih naseobina v. noviji rad, s literaturom: S. CATALDI, "Istro città della Iapigia", *Annali della Sc. Norm. Sup. di Pisa*, ser. III, 17, 3, 1987, 565-602.

⁶⁹ H. J. DELL, "Illyrian Piracy", 356. I G. WOODHEAD, The "Adriatic Empire", 505, drži osnivanje kolonija pod Dionizijem Mlađim nastavkom nastojanja da se održi nadzor nad Otrantom.

Sl. 1. Diodorov tekst i njegovi izvori s obzirom na predmet izlaganja
Fig. 1. Diodorus' text and his sources relevant for this paper

gusarstva poveže s općim porastom gusarenja oko Italije i Grčke u drugoj polovici 4. stoljeća, pri čemu su važnu ulogu odigrali Etruščani.

Braccesi međutim ističe da se Diodorov izraz οἱ ... τῆν παραθαλάσσιον οἰκοῦντες βάρβαροι ne može svesti na samu apulsku obalu, već se mora odnositi na znatno šire područje. On također dokazuje da u Diodora upotrijebljeni izraz *Apoullia* ne bi mogao označavati Salento, najjužniji dio današnje Apulije, za koji Grci redovito rabe ime *Iapuglia*.⁷⁰ Kao i u rimskoj književnoj predaji, Apulija je poglavito sjeverni dio oblasti u kojemu žive Peuceti, Dauni i Apuli u užem smislu riječi. Približujemo se tako poluotoku Garganu koji i po sidrištima i kao nezaobilazni plovidbeni reper ima veliko značenje za plovidbu južnim Jadranom. Što je osobito zanimljivo, to nas dovodi u predjele tradicionalno povezane s Liburnijom i s istočnim Jadranom općenito.

Sve su ovo ipak slabe indicije koje bi s obzirom na novija istraživanja, napose arheološka, zavrijedile temeljito preispitivanje. Za sada se može ostati kod toga da se poraz Liburna dogodio na samom Hvaru - otuda i spomenik u Starom Gradu. I to je dokazom da se na primorju i na otočju srednje Dalmacije pojavio novi čimbenik, liburnski savez na čelu s Jadasinima. Zacijelo se ta liburnska ekspanzija oslanja na onu staru, ali je za njeno objašnjenje najvažnije utvrditi konkretni povijesni kontekst. Prema svemu se čini da bi najuputnije bilo datirati liburnsku navalu u vrijeme poslije 357. godine, nakon što je sirakuška talasokracija doživjela potpuni slom.

⁷⁰ L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 237-241.

Slobodan Čače: NOTES ON THE GREEK COLONIZATION IN THE ADRIATIC IN THE 4TH CENT. B. C.

S u m m a r y

The author discusses four aspects of the Greek colonization in the early 4th century B. C. taking into account the results of recent research.

1. The new date of Syracusan colony of Lissus ca. 402/1 B.C. proposed by G. VANOTTI (*Hesperia*, 2, 1991), induces to reconsider a number of ideas on Greek colonization in the Adriatic, on the activities of Dionysius I, Syracusan tyrant, in the first half of the 4th century B.C., and on the data of the most important source, Diodorus (XV, 13-14). Accepting the proposed date, the present author points out that Diodorus' narrative is essentially determined by two major items: the Illyrian invasion in Epirus in 385/4 B.C. and the battle off Pharos in 384/3 B.C. Diodorus offered in no way any exhaustive account of the activities of Dionysius I. The same can be stated for Ephorus, Diodorus main source for the fifteenth book of the *Bibliothēke historike*.

2. The clash that arose between the natives and the Parian colonists may not originate from the contest for the possession of the Stari Grad field (*ager Pharensis*), the greatest fertile area on the Island of Hvar. It could be political in kind. Some agreement between the native authorities and the Greeks established that Parians can settle in the bay of Stari Grad and the nature of the place makes obvious that the colonists' control over the field was likewise stipulated. The contemporary Syracusan colonies in the Adriatic - Adria, Ankon, Lissos - also seem to be founded as a result of some agreement with native communities (Gauls, Illyrians), preferably in border areas. Similar development possibly could take place on Hvar, but planned cohabitation failed.

3. It is more then probable that Diodorus did not mention the colonization on the island of Vis (Issa), as has been proposed long ago by reading Issa instead of Lissos in Diodorus' text. The main argument for Issa hypothesis is considerable distance from Lissos to Hvar and the scarce possibility of the Syracusan force to arrive in time to Pharos put under siege by the Illyrians. Now it is very probable that the conflict on the island "spread over a period" (WOODHEAD) enough to leave time for counter-action of *eparchos* in Lissos. Recent results of the extensive field survey and the excavations in Stari Grad area support the opinion that the number of Parian colonists was not so insignificant as was often emphasized. Several hundreds of fighting men is the least that can be reasonably suggested.

Issa could be founded later than Pharos; the funeral ritus apparently similar to the ritus spread over the Middle Dalmatian and Southwestern Bosnia areas (KIRIGIN) makes convincing the proposed idea of symbiotic development resulting from the initial compromise between the native element and the Greek settlers. The legend of Ionios the Illyrian and the presence of Illyrian names on Issacan inscriptions lead to the same conclusion. Anyway, the hypothetical cohabitation in Issa is much easier to concieve after the Greek victory of 384/3 B.C.

4. The much discussed expression τοὺς πέρων κατοικοῦντας Ἰλλυρίους (DIOD. 15, 14, 2) indicating the allies of Hvar natives have to be understood as opposed to the Illyrians mentioned by Diodorus earlier in the text, relating of the Illyrians invading Epirus as allies of Dionysius. The Illyrians attacking Pharos were probably the population of Middle Dalmatia, known to earlier Greek authors as Hyllōi, Boulinoi, Nestoi, Manioi, but also, at least some of them, under common name of *Illyrioi*. The victory of Pharians over Iadasinoi and their

allies mentioned in the 4th century inscription found in Stari Grad (CIG II 1837c = BRUNŠMID, *Inschriften und Münzen*, no. 3) is no way necessary to relate to the events of 384/3. Iadasinoi are certainly the Liburnians of Iader (Zadar) in North Dalmatia (cf. M. SUIĆ, *Diadora*, 8, 1975, 5 sq.) and it is very probable that the fightings recorded on Pharian inscription bear witness to the pressure exercised by the Liburnians after the collapse of Syracusan power 357. B.C.